

A perjogi írásbeliség első százada

SOLYMOSI LÁSZLÓ

1944-ben született Veszprém-ben. Középkorkutató történész, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár. Eötvös kollégistaként történelem-levéltár szakon az ELTE BTK-n szerzett diplomát (1968). Közel negyedszázadon át az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott, 1992 óta a Debreceni Egyetemen tanít. A PPKE oktatómunkájában is részt vesz. Középkori (főleg Árpád-kori) magyar történelemmel, oklevél- és pecsétannal, valamint forráskiadással foglalkozik. 1989 óta a Nemzetközi Diplomatikai Bizottság tagja. Alábbi tanulmánya előadásaként elhangzott 2001. szeptember 14-én a 10. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszuson Bolognában.

A nádor szerepének változása

Nem sokkal azután, hogy az első ezredfordulón megszületett a keresztény magyar királyság, elkészült az első magyarországi államelméleti mű, az *Intelmek*. Ismeretlen szerzője Szent István király megbízásából munkájában bemutatta a király és az egyházi, illetve a világi szféra ideális kapcsolatát Imre herceg, az uralkodó fia és leendő utóda számára. A mű 5. fejezete a bíraskodásról, pontosabban Dávid király és próféta, valamint Szent Pál apostol nyomán a türelem és az elfogulatlan ítélkezés megőrzéséről szól. Eszerint az ítélkezés joga a királyé, de ezt a jogot nem feltétlenül gyakorolja személyesen. A méltóságához illő ügyekben a király maga hoz ítéletet, míg a többi ügyet átengedi a bírának. Ez az általános alapelv évszázadokra meghatározta a magyarországi bíraskodást. Ervényesülése nyomán fokozatosan jöttek létre az uralkodó személyétől elválasztott állandó, illetve alkalmi bíróságok.

A 11. században a király volt a királyi kúria egyedüli bírója. De az előtte indított perekben csak ritkán ítélkezett személyesen. Az ügyek többségét döntés céljából átadta a királyi udvartartás vezetőjének, a nádornak (*palatinus comes*). A nádor a királyi udvartartás irányítását végezte, a királyi udvar gazdasági ügyeiért volt felelős, s felügyeletet gyakorolt a királyi udvarhoz tartozó és annak szükségleteit megtermelő szolgáló népek, az udvarnokok felett. Bíraskodása a királyi udvarban nem tisztségéből fakadt, hanem udvari jelenlétén (*praesentia*) alapult. A nádor az uralkodó megbízásából a király helyett, a király képében járt el: a király pecsétjével idézte meg a feleket a királyi kúriába, és a király nevében hozta meg ítéletét. Ezért ha távozott a királyi udvarból, a király és az udvar pecsétjét (*regis et curie sigillum*), amellyel idézett, a helyettesénél kellett hagynia. Az udvartól távol csak a felügyelete alá tartozó udvarnokok és azok ügyeiben bíraskodhatott, akik önként fordultak hozzá.

A 12. század elején döntő változás történt a központi bíraskodás terén. II. István király (1116–1131) felmentette a nádort udvari teendői alól, és számára külön bírói széket szervezett. A nádor ezzel önálló joghatósággal rendelkező bíró lett, és megkezdődött országos jellegű bíraskodásának a kialakulása. Egy évszázad múlva a nádor már egyértelműen a király bírói helyettese volt,

és országos jellegű bíraskodást folytatott. Az 1222. évi Aranybulla és az 1231. évi dekrétum szerint az uralkodót, ha valamilyen okból nem tudott megjelenni az évente tartott székesfehérvári törvénynapon, a nádor képviselte, és helyette meghallgatta a panaszokat. Bíraskodása az egyházi személyeket kivéve mindenki-re kiterjedt, és az egyházi bíróságot illető perek kivételével minden ügyben eljárhatott. A nemesek pereiben azonban a király tudta nélkül nem hozhatott súlyos ítéletet. Bírói helyettest pedig udvarában csak egyet tarthatott.

Az országbíró szerepe

A 12. század elejétől az udvartartás irányítását és a királyi udvarban végzett bírói szerepkört a nádor helyett az udvarispán (*curialis comes*) látta el. A 13. század elejére ő is megvált udvari teendőitől, és a királyi udvar rendes bírója lett. A királyi udvarban ő képviselte az uralkodó bírói jelenlétét (*praesentia regia*). Feladatkörének módosulásával neve is megváltozott, 1230 táján *curialis comes* címét végérvényesen a kifejező *iudex curiae regiae* titulus váltotta fel. Új titulusának megfelelően bíraskodása a királyi udvarhoz kötődött. Az 1222. évi Aranybulla és az 1231. évi dekrétum szerint a királyi udvarban bárki felett ítélezhetett, és az ott megkezdett pert bárhol befejezhette. De a királyi udvaron kívül tartózkodván peres eljárást nem kezdeményezhetett, senkit sem idézhetett meg.

Mind a nádor, mind az országbíró nemcsak hivatalból, hanem királyi megbízásból is ítélezett. Munkájukban mindkettőt helyettes: az alnádor, illetve az alországbíró segítette. A 13. század első felében rajtuk kívül — gyakorta király által delegált bíróként — más udvari tisztségviselő (pl. a tárnokmester), sőt a királyi tanács bármely egyházi vagy világi tagja is részt vett a bíraskodásban.

A vidéki bíraskodás helyzete

A vidéki bíraskodás a 11. században a királybírák intézményén nyugodott. Minden megyében két királybíró ítélezett. Hatáskörüket Könyves Kálmán király (1095–1116) jelentősen korlátozta. Ettől fogva önállóan csak az alsóbb társadalmi rétegek ügyeiben bíraskodtak. A tehetősebbek pereiben viszont csak a király által kinevezett megyésispánnal együtt ítélezhettek. Térvesztésük a megyésispánnal szemben egészen addig folytatódott, míg a 13. század derekára megszűnt működésük. A vidéki bíraskodásban sajátos szerepe volt a Dráván túli részeket kormányzó bánnak, és az Erdélyben tevékenykedő vajdának. Mindkét királyi tisztségviselő territorális hatalommal rendelkezett, amelynek a jogszolgáltatás is része volt.

A vidéki bíraskodásban alkalmanként a király által delegált bíróságok, illetve a felek által fogadott bírák is tevékenykedtek. Közülük külön említést érdemelnek azok a bíróságok (*iudices et inquisitores veritatis*), amelyek felállítására a birtokjogok III. Honorius pápa által eszmeileg támogatott (*Decretalis Intellecto*) felülvizsgálatával függött össze. Ezeket az olykor 12 tagú bíróságokat

rendszerint az illetékes megyéspüspök és a megyésispán vezette. Működésük csúcspontja IV. Béla király (1235–1270) uralkodásának kezdetére, az 1230-as évek második felére esett.

**Pecséttel történő
idézés**

A magyar királyság első két és fél évszázadában a peres eljárásnak három fő jellegzetessége volt. Mindenekelőtt az idézés rendszerint pecséttel történt. Erről nemcsak a korai törvények, zsinati határozatok és oklevelek, hanem tárgyi emlékek is tanúskodnak. Napjainkig fennmaradt néhány világi személy és egy egyházi intézmény idéző billoga (*sigillum citationis*), a legkorábbi I. András (1046–1060) királytól. Ezeket az egyoldalas érpecséteket füllel látták el, hogy az idézést a pecséttulajdonos megbízásából végző személyek szíjra fűzhessék, és önmaguk igazolásául nyakukban hordhassák.

Istenítéletek

A peres eljárások másik ismérve volt, hogy a bizonyítás tanúkra, esküre és főleg istenítéletre épült. Magyarországon az istenítélet változatos formái közül a tüzesvas-próbát alkalmazták. Nyugat-Európával ellentétben a próbák tartása meghatározott egyházi intézményekhez kötődött. Könyves Kálmán király 1100 táján megtiltotta, hogy a székesegyházakon és a nagyobb királyi prépostságokon kívül másutt is végezzenek istenítéleti szertartást. A királyi döntés értelmében a nagy kiterjedésű királyságban csak mintegy húsz egyházi intézményre koncentrált a sajátos eljárás lebonyolítása. A bíróságok és a peres felek csak hozzájuk fordulhattak, ha a bizonyítást istenítéléttől várták. Innen egyenes út vezetett ahhoz, hogy 1200 táján ezek az egyházi intézmények legyenek a legelső hiteleshelyek (*loca credibilia*), az írásbeliség meghatározó központjai. Az istenítélet alkalmazása az 1215. évi IV. Lateráni zsinat döntését kis késéssel követve 1230 táján megszűnt. Az okleveles bizonyítás viszont az írásbeliség térhódításával párhuzamosan éppen ekkortájt nyert teret.

A poroszló szerepe

Végül a peres eljárás elválaszthatatlan volt a bíró segítőtársától, a poroszlótól. Egy oklevél találóan megfogalmazta, hogy nincsen ítélet poroszló nélkül: *nullum iudicium sine pristaldo*. A délszláv eredetű jövevényszó (*pristav* ~ a latin *pristaldus* ~ a magyar *poroszló*) hatósági személyt és közhitelű tanút jelölt egy személyben. Olyan személyt, aki — miként a szláv szó utal rá — jelen van valamilyen cselekménynél, és azt hitelt érdemlően tanúsítani is tudja. Ezért támasztott a törvény a poroszlóval szemben ugyanolyan követelményt, mint amit a tanútól megkívánt. Alapvetően földbirtokkal kellett rendelkeznie, hogy esetleges hibáját legyen miből jóvátennie. A poroszló a bíró bizalmi embereként teljesítette a bíró megbízásait. Végigkísérte a peres eljárást, tevékenyen részt vett annak egyes fázisaiban. A bíró idéző billogával a bíró törvényszéke elé idézte a feleket, majd az adott egyházi intézményhez kísérte őket, ha a bizonyításhoz esküre vagy istenítéletre volt szükség. Végül onnan a felekkel együtt visszatért a bíróhoz és beszámolt a történetekről. Részt vett az

ítélet végrehajtásában. A pernyertes felet beiktatta a vitás föld birtokába, s ha kellett, megjelölte annak határait. A poroszló rendszerint világi személy volt, az ügyintézésben a szóbeliséget képviselte.

A perjogi írásbeliség kezdetei

A magyarországi jogi írásbeliség az első ezredfordulón nem ítéletlevelekkel, hanem törvényszövegek, alapító- és adománylevelek megfogalmazásával kezdődött. A perjogi (*de iustitia*) írásbeliség kezdetei a 12. század elejére nyúlnak vissza. A 11–12. századi magyarországi írásbeliséget mintegy hatvan eredeti oklevél reprezentálja. Közülük mindössze nyolc 12. századi oklevél tartalmaz valamilyen ítéletet. Az ítéletlevelek száma akkor sem jelentős, ha az oklevélmásolatokat is figyelembe vesszük. Eredetiben vagy másolatban összesen tizennégy perjogi vonatkozású hiteles oklevél maradt ránk, valamennyi a 12. századból. Csekély számuk arról tanúskodik, hogy nemcsak a poroszló tevékenysége, hanem többnyire az ítélkezés sem lépte át a szóbeliség határát. Megbízta a poroszló emlékezetében, tanúskodásában. Ezért olykor még egyházi személyek sem gondoltak arra, hogy a számukra kedvező döntésről oklevélük legyen. Így történhetett meg, hogy a bakonybéli apát és a zágrábi püspök is csak azután kapott az ítéletről oklevelet, hogy ugyanabban az ügyben rövid időn belül már a második bírói döntés is megszületett. Sőt a bozói apát perében csak a harmadik ítéletet követte az írásba foglalás.

A tizennégy perjogi vonatkozású oklevélből kettőben (1171-ben és 1192-ben) világi személy, míg a többiben egyházi intézmény volt a pernyertes. Ha a bíró minden alkalommal gondoskodott volna döntése írásba foglalásáról, akkor ez az aránytalan megoszlás nem jöhetett volna létre. Többnyire azonban nem ezt tette. Az egyházi intézményeknek természetesen a világiaknál nemcsak nagyobb igénye, hanem jóval nagyobb lehetősége is volt a hiány pótlására. Annál is inkább, mert a 12. században többnyire az érdekelt (pernyertes) félen s nem a bírón múlott, hogy az ítéletről készül-e oklevél vagy sem.

A bírói döntések rögzítésének első formái

A bírói döntés rögzítésének legkezdetlegesebb módja volt, ha az érdekelt egyházi intézmény az ítéletről és magánjogi következményéről saját maga készítette magánszerkesztésű, a kiadó nevét és címét (*intitulatio*) nélkülöző és minden bizonnyal pecsétetlen feljegyzést (*notitia*). A pannonhalmi apát folyamodott ehhez az eljáráshoz a 12. század elején, de vállalkozása nem talált követőkre, elszigetelt maradt.

Néhány alkalommal az egyházi intézmény, mint „harmadik” személy gondoskodott az ítélet megörökítéséről. Ez az egyházi testület természetesen a perben nem volt érdekelt, de némileg érintett volt az ügyben. Vagy azért, mert a bíró az egyházi intézmény székhelyén a kanonokok jelenlétében hozta meg döntését, mint a nádor tette 1192-ben Veszprémben. Vagy pedig azért,

mert a bíró az egyházi intézményt bevonta a bizonyítási eljárásba. Így, delegált bíróként, az esztergomi érsek 1134-ben a váradi székesegyházat, a nádor pedig bírótársaival együtt 1184-ben a székesfehérvári prépostság bazilikáját jelölte ki eskü színhelyéül. A veszprémi és a váradi székes-, illetve a székesfehérvári társaskáptalanban kiállított ítéletlevelek közös jellemzője az *intitulatio* és a pecsét hiánya, a fogalmazás objektív formája és a hitelesítés azonos módja, a chirographálás. Mindegyik *chirographum* egyik példányát a kiállító intézmény levéltárában őrizték. Az istenítélet tartására jogosult káptalanok, a leendő hiteleshelyek ezzel bekapcsolódtak a perjogi írásbeliségbe.

Ítéletlevelek

A leggyakoribb típus a királyi pecséttel megerősített ítéletlevél volt. Ezeket a királyi pecsét mellett az *intitulatio* hiánya és a fogalmazás objektív módja jellemzi. A király neve a szövegben egyes szám harmadik személyben szerepel. Megszerkesztésükben kisebb vagy nagyobb mértékben a királyi udvari kápolna jegyzője mellett az oklevélnyerő (*destinarius*) maga is részt vett. Ez a típus kedveltsége ellenére a 12. század végén áldozatul esett III. Béla király (1172–1196) reformjának. Ennek során a királyi udvari kápolna íróműhelye (*scriptorium*) önállósult a kápolnától, s élére új tisztségviselő, a kancellár került. A változás eredményeként megszületett a királyi ítéletlevél, éspedig két változatban. A király nevében és pecsétje alatt szubjektív módon az egyik oklevélben az uralkodó a maga ítéletét, a másikban pedig az általa delegált bíró, a nádor döntését foglalta írásba.

A 12. század végén új típus jelent meg: a nem királyi pecsétes ítéletlevél. Kalanus pécsi püspök, mint Horvátország és Dalmácia kormányzója a zágrábi püspök birtokperében hozott döntését a maga nevében és saját pecsétje alatt kiállított oklevelében örökítette meg. Kormányzóként hozott ítélete perjogi jellegű hatósági oklevél.

A perjogi írásbeliség egyszerűsödése és megszilárdulása

A perjogi írásbeliség első periódusának változatos képe a 12. század végére erősen leegyszerűsödött. Végeredményben három életképes típus maradt: a királyi ítéletlevél, a bíró által kiállított nem királyi pecsétes hatósági oklevél és a bírói döntések írásba foglalását vállaló káptalanok oklevelei. Mivel az uralkodó változatlanul ritkán bíraskodott személyesen, a királyi kancellária a kegyosztó (*de gratia*) jellegű oklevelek (birtokadomány, nemesítés stb.) tömege mellett jelentéktelen számú királyi ítéletlevelet adott ki. Nem volt jelentős azon ítéletlevelek száma sem, amelyekről megerősítés céljából a királyi kancelláriában átírás készült. A másik két típus számára viszont a 13. század első felében kedvező lehetőséget teremtett az írásbeliség iránt egyre növekvő társadalmi igény, a központi és a vidéki bíraskodás szervezetének differenciálódása és megerősödése.

A perjogi írásbeliségben 1210 táján fordulat következett be. Ettől kezdve a bíróságok arra törekedtek, hogy ítéleteikről okle-

**Az ítéletlevelek
formája, szerkezete**

vél készüljön, hogy döntéseiket mintegy hivatalból írásba foglalják. Saját nevükben és saját pecsétjük alatt állították ki ítéletleveleiket. Ebben a munkában a legtöbbet foglalkoztatott nádor, az országbíró, az alországbíró és a birtokok felülvizsgálatával megbízott bíróságok jártak elől. Tevékenységük révén általánossá vált a peres eljárást lezáró bírói ítéletlevél.

A pert befejező ítéletlevél a maga sajátos szókincsével a perjogi írásbeliség legtokéletesebb formája. Megfogalmazásánál tömörségre törekedtek. Ezért viszonylag ritkán ismertették részletesen a teljes perfolymatot, többnyire a lényegre szorítottak. Az ítéletlevelek kivétel nélkül pecsétetes oklevelek, olykor pecsétetes chirographumok voltak. A több személyből álló bíróságok többpecsétetes oklevelet állítottak ki. A bírák egyszerű pecsétet használtak, kivéve a nádort, aki a királyt utánozva kettős pecséttel erősítette meg kiadványait. Az ítéletlevél szerkezete egyszerű, a legfontosabb elemeket foglalja magában. Az ítéletlevélben invokáció egyáltalán nincs, bölcsekedő, elmélkedő rész (*arenga*) ritkán található benne. A keltezés többnyire csak az évre korlátozódik. A jámborsági formulát (*Dei gratia*) ugyancsak a királyt utánozva a nádor használta. Az oklevél kiállításáért a felelősségvállalást kifejező *datum per manus* formula kivételes előfordulása alapján két nádor jegyzőjét, illetve egy országbíró kancellárját ismerjük. Az ítéletlevél még egyszerűbb változatában az *intitulatio* után azonnal a közzététel (*promulgatio*) következik.

A bírák a peres eljárás során megbízásokat, parancsokat tartalmazó leveleket (*missiles*) is kiadtak. Ezeket a zárt okleveleket olykor pecsétgyűrűvel zárták le. Keltezésük rendszerint hiányzik. A *missilis* ritkán a címzett megnevezésével (*inscriptio*) kezdődik.

A perfolymat elhúzódása, a perek számának gyarapodása megkívánta, hogy a bíró ne csak emlékezetére hagyatkozzon. Írásbeli feljegyzésre volt szüksége, hogy eligazodjon pereiben, hogy tudja, az ügy milyen stádiumban van, kit milyen napra idézett meg, kinek mikor kell esküt tennie, oklevelet bemutatnia stb. Az ilyen feljegyzés nemcsak a tájékozódást és az ellenőrzést biztosította, hanem az ítéletlevél megfogalmazásához is segítséget nyújtott. A perek lezárásával ezek a feljegyzések feleslegessé váltak, megőrzésükről nem gondoskodtak. Ezért ritka szerencse, hogy mutatóban mégis maradt belőlük.

**A hiteleshelyek
részvétele a perjogi
írásbeliségben**

A bírák írásbeli tevékenységének bővülésével párhuzamosan kiszélesedett a hiteleshelyek részvétele a perjogi írásbeliségben. Ezek az egyházi intézmények a bizonyító eljárások (eskü, istenítélet) lebonyolítása révén kerültek napi kapcsolatba a bíróságokkal. A 13. század elejétől jegyzőkönyvet vezettek az előttük történt bizonyító eljárásokról. Az egyes bejegyzések tömören összefoglalták a szereplők (felek, bíró, poroszló) megnevezésével a per lényegét, és tájékoztattak az eskü, illetve az istenítélet eredményéről. Szükség esetén az egyes ügyekről oklevelet, pecsétetes

chirographumot állítottak ki. Az egyes hiteleshelyek forgalmát jól érzékelteti, hogy a váradi székeskáptalan hiányosan fennmaradt jegyzőkönyve (*Regestrum Varadinense*) alig három évtized alatt (1208–1235 között) közel négyszáz ügyet örökített meg, amelyek többségében istenítéletről, illetve esküről esett szó.

A hiteleshelyek számára további lehetőséget jelentett, hogy a perek jelentős része nem jutott el az ítéletig, mert a bizonyító eljárásra a felek visszalépése, megegyezése miatt nem került sor. Amikor az istenítélet vagy az eskü napján a hiteleshely előtt kiderült, hogy megegyezés történt, éppen a vitás előzmények miatt célszerű volt, hogy a hiteleshely az egyezségről oklevelet állítson ki. Az is előfordult, hogy a pereskedésre készülő felek még a per megkezdése előtt (*ante litem ingressum*) kibékültek egymással, és megállapodásukat a hiteleshellyel foglaltatták írásba.

A perjogi írásbeliség megerősödése a hiteleshelyek közreműködésével jó alapot adott a szóbeliség visszaszorítására. A változást sürgette, hogy egyre csökkent a szóbeliséget képviselő poroszlók tekintélye és megbízhatósága. Ezért az 1231. évi dekrétum a poroszlók tevékenységét összekapcsolta a hiteleshelyi működést folytató egyházi intézményekkel. Megtiltotta, hogy a poroszlók önállóan végezzék munkájukat. Ettől fogva csak káptalani vagy konventi megbízott (*testimonium*) jelenlétében járhattak el. A poroszló mellé kirendelt megbízható egyházi személy garancia volt arra, hogy az egyházi intézmény oklevelet állítson ki a tagjai sorából kiküldött tanú jelenlétében végzett poroszlói eljárásról. Ha például az országbíró úgy döntött, hogy a vitás földterületet határjelekkel kell megjelölni, akkor poroszlója a birtokhoz közeli hiteleshely megbízottja jelenlétében elvégezte munkáját, és tevékenységéről a hiteleshely oklevelet állított ki. A bíró lehetőség szerint levélben fordult a hiteleshelyhez, hogy az adott ügyben közreműködjön, és írásban tájékoztassa őt a történetekről. A feladatok bővülése együtt járt a hiteleshelyek számának növekedésével. Most már nemcsak a régi székes- és társaskáptalanok, hanem az újabbak és a szerzetesrendek, mindenekelőtt a bencés, a premontrai és a johannita konventek is egyre inkább bekapcsolódtak a sajátos munkába. Megbízott tagjaik a poroszló kíséretében jelen voltak az idézésnél, a bizonyításnál és az ítélet fogantatásánál, részvételük nyomán az egyházi testület a peres eljárás alapvető fázisairól pecsétetes oklevelet állított ki, amely természetesen a poroszló nevét is megörökítette.

A 13. század harmadik–negyedik évtizedében a bírói és hiteleshelyi szervezet széles körű együttműködése megteremtette azokat a kereteket, amelyek Magyarországon a perjogi írásbeliséget alapjaiban évszázadokra meghatározták.

A hiteleshelyek és a poroszlók tevékenységének összekapcsolása

Irodalom:

Hajnik Imre: *A magyar bírói szervezeti és perjogi az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.; Kubinyi András: *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században*. Levéltári Közlemények, 46 (1975), 59–121.; Kumorovitz L. Bernát: *A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka. (XI–XII. század.) Századok*, 97 (1963), 1–31.; Váczy Péter: *A királyság központi szervezete Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. (Szerk. Serédi Jusztinián.) II. Budapest, 1938, 33–69.